

Don Kichot jako *loco bizarro*

Na tropie bizarności jako kategorii estetycznej

Beata Baczyńska*

doi 10.24425/rl.2022.142989

ruch literacki • R. LXIII • 2022 • Z. 5 (374) PL

PL ISSN 0035-9602

[...]. Y así debe de ser mi historia, que tendrá necesidad de comento para entenderla.

–Eso no –respondió Sansón–, porque es tan clara, que no hay cosa que dificultar en ella: los niños la manosean, los mozos la leen, los hombre la entienden y los viejos la celebran...¹ (DQ II, III, 653)

„I tak pewnie jest z moją historią, że potrzebny będzie komentarz, żeby ją zrozumieć”² – pada z ust don Kichota. „Co to, to nie – odpowiedział Samson – bo jest tak jasna, że nie ma co jej utrudniać. Dzieci ją przeglądają,

* Beata Baczyńska – prof. dr hab., Uniwersytet Wrocławski.
ORCID: 0000-0003-2777-8376

- 1 M. de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, dirigido por F. Rico, Barcelona 1998, s. 653; wszystkie przytoczenia odsyłają do tego wydania, które oznaczono jako DQ, każdorazowo podając część, rozdział i stronę: DQ II, III, 653.
- 2 Tenże, *Przemysłny rycerz don Kichot z Manczy. Część II*, przekład z języka hiszpańskiego, wstęp i opracowanie W. Charchalis, Poznań 2016, s. 76. W artykule wykorzystano wszystkie trzy polskie przekłady powieści Cervantesa, które powstały na bazie hiszpańskiego pierwowzoru; fragmenty oznaczono, wskazując nazwisko tłumacza (tłumaczy) i strony; poza dz. cyt.: M. de Cervantes Saavedra, *Don Kichot z Manczy*, tłumaczył E. Boyé, Warszawa 1952, t. 2; tenże, *Don Kichote z Manczy*, przełożyli A.L. Czerny i Z. Czerny, Warszawa 1966, t. 2; jeśli nie wskazano tłumacza – przekład własny autorki artykułu.

młodzież czytuje, dorośli ją rozumieją, a starzy czczą i w końcu tak jest popularna i tak czytana, znana przez ludzi każdego stanu, że ledwie zobaczą jakąś suchą chabetę, z wołają: «Popatrz, Chabetton» (Charchalis 76).

Obaj, don Kichot i Samson Carrasco – z perspektywy czterechsetletniej żywotności błędnego rycerza z Manczy – zdają się mieć rację. Cervantes utrwalił w *Segunda parte del ingenioso caballero don Quijote de la Mancha*, którą ogłosił drukiem w 1615 roku, projekcję odbioru powieści. Stworzył kulturowe *perpetuum mobile*, w którym lustrzanym odbiciu – chcąc czy nie chcąc – sami siebie rozpoznajemy, także wtedy, gdy stajemy wobec wyzwania, o jakim mówi don Kichot: „potrzebny będzie komentarz, żeby [moją historię] zrozumieć” (Charchalis 76).

Wariat, ale jaki?

W rozdziale XVIII drugiej części *Don Kichota* pada – wtrącone w tok narracji – zdanie charakteryzujące postać głównego bohatera. Wypowiada je w myśli młodzieniec, któremu ojciec polecił zająć się gościem:

«Escapado se nos ha nuestro huésped –dijo a esta sazón entre sí don Lorenzo–, pero, con todo eso, él es loco bizarro, y yo sería mentecato flojo si así no lo creyese». (DQ II, XVIII, 776)

«Teraz przynajmniej dał się poznać – mruknął pod nosem Don Lorenzo. W każdym razie jest to obłąkaniec szlachetny i ja sam musiałbym być szaleńcem, gdybym wierzył inaczej». (Boyé II 136)

«Oho! Teraz nasz gość się rozpędził – rzekł sobie na to Don Lorenzo – ale z tym wszystkim jest to wariat niezwykły i byłbym półgłówkiem do niczego, gdybym inaczej sądził». (Czerni II 144)

«Wymyka się nam nasz gość – powiedział na to do siebie don Lorenzo – jednak jest kompletnym wariatem, a ja byłbym słaby na umyśle, gdybym myślał coś innego». (Charchalis 196)

Zestawienie polskich przekładów dokumentuje istotne różnice w odczytaniu przymiotnika *bizarro*³. Jakim wariatem jest don Kichot dla polskich odbiorców – szlachetnym, niezwykłym czy kompletnym?

³ Nie uwzględniam dostępnej w portalu *Wolne Lektury* wersji Walentego Zakrzewskiego (1855), nie powstała bowiem w oparciu o hiszpański pierwowzór, lecz francuską przeróbkę François Filleau de Saint-Martin: „Gdy Don Kiszot tak perorował, Don Lorenzo badał go pilnie i doszedł do tego przekonania, że prócz **bzika zabawnego**, który cierpi do błędnego rycerstwa, jest to zresztą człowiek wcale rozumny i przyzwoity” (M. de Cervantes, *Don Kiszot z Manszy*, przekład W. Zakrzewski, Warszawa 1855, s. 149); por.

Na problem związany ze znalezieniem odpowiedniego ekwiwalentu epitetu *bizarro* zwrócił uwagę Jean Canavaggio⁴ w nawiązaniu do własnej praktyki edytorsko-przekładowej, przyznając się do wpadki popełnionej w 2001 roku we francuskim tłumaczeniu *Don Kichota* dla serii Plejady; błąd usunięto we wznowieniu wydania w 2012 roku⁵. Przed nim, w 1996 roku, Isaías Lerner⁶ zwrócił uwagę – w mistrzowsko przeprowadzonej analizie filologicznej – na epitet *bizarro*, odczytując „słowo po słowie” rozdział XVIII drugiej części *Don Kichota*. Stwierdził, że Cervantes użył go w znaczeniu – ‘pełen życia’, ‘błyskotliwy’, ‘żywy’, które wzmocnił zestawiając z antonimem *flojo* – ‘leniwy’, ‘tępy’, ‘ociężały’⁷. Oba epitety odnoszą się symetrycznie do synonimicznych przymiotników użytych w funkcji orzecznika – *loco* i *mentecato*, nazywających osobę, która ‘straciła rozum’ lub jest ‘upośledzona na umyśle’.

Przymiotnik *bizarro*, w Hiszpanii przełomu XVI i XVII wieku, był stosunkowo świeżym nabytkiem leksykalnym – zapożyczeniem z Półwyspu Apenińskiego, gdzie *bizzarro* znaczyło ‘porywczy, łatwo wpadający w gniew’⁸. Hiszpanie zaczęli używać tego przymiotnika w odmiennym i zdecydowanie pozytywnym znaczeniu: ‘odważny, pełen szlachetnego

K. Sabik, *Recepcja prozy fabularnej w Polsce w latach 1781–1918*, Warszawa 1995, s. 31–34.

- 4 Jean Canavaggio (ur. 1936) – francuski hispanista, członek korespondent Real Academia Española oraz Real Academia de la Historia w Madrycie. Znakomity znawca życia i twórczości Cervantesa, za wydaną w 1987 roku biografię Cervantesa otrzymał Prix Goncourt de la Biographie, koordynator wydania zebranych dzieł prozą Cervantesa w Bibliotece Plejady.
- 5 J. Canavaggio, *Don Quijote*, «*loco bizarro*», „Monteagudo” 2015, nr 20, s. 15–27.
- 6 Isaías Lerner (1932–2013) – hispanista argentyński związany z Uniwersytetem w Buenos Aires, od 1967 roku na emigracji w Stanach Zjednoczonych, specjalizujący się w dawnej literaturze hiszpańskiej, jeden z założycieli Asociación Internacional Siglo de Oro (AISO). Jego edycja *Don Kichota*, która ukazała się w Buenos Aires w 1969 roku, była wielokrotnie wznawiana, zyskując przydomek *La Americana*; należy do kanonicznych opracowań powieści Cervantesa. Jednym z jego uczniów w Colegio Nacional de Buenos Aires był – w latach 1961–1966 – Alberto Manguel.
- 7 I. Lerner, „*El Quijote*” *palabra por palabra*, „Edad de Oro” 1996, XV, s. 74.
- 8 *Tesoro della lingua Italiana delle Origini* (<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/index.php?vox=006291.htm>) odnotowuje użycie *bizzarro* około 1321 r. w *Boskiej komedii* Dantego. *Vocabolario degli Accademici della Crusca* z 1612 roku: „iracondo, stizzoso, cervel gagliardo. Lat. *ferus, iracundus*”; w wydaniu kolejnym (1623) odnotowano: „L'usiamo anche per capriccioso”, zob. *Accademia della Crusca, Lessicografia della Crusca in Rete*, http://www.lessicografia.it/ricerca_libera.jsp [dostęp 22 sierpnia 2022]; dziękuję dr. Danielowi Ślupkowi (UJ) za wsparcie w zakresie włoskiej leksykografii.

ducha i fantazji’, ‘dworny, wspaniały, błyskotliwy’. Cervantes wiele lat spędził we Włoszech i znał biegle język włoski, więc – jak można przypuszczać – mógł chcieć uniknąć dwuznaczności, stąd retoryczne przeciwstawienie obu fraz *loco bizarro* i *mentecato flojo*, podkreślające zaangażowanie młodzieńca, oceniającego w myśli stan umysłu don Kichota, którego jego ojciec poznał w drodze i zaprosił w gościnę. Takie odczytanie potwierdzają najstarsze dwa przekłady *Don Kichota*, odpowiednio, francuski – autorstwa François de Rosset z 1618 roku, i angielski – wydany anonimowo w Londynie w 1620 roku, przypisywany tradycyjnie Thomasowi Sheltonowi, autorowi przekładu pierwszej części *Don Kichota*, która ukazała się w 1612 roku:

«Nostre hoste, dit alors entre ses dents Dom Lorenço, s'est maintenant eschappé: Mais avec tout cela, [c'] est un plaisant fol, & je serais un sot badaud si je ne le croyois ainsi».⁹

«I'faith (thought Don Lorenzo) for this once our ghest hath escaped me: but, for all that, he is a lively ass, and I were a dull fool if I did not beleeve it».¹⁰

We współczesnym francuskim przekładzie, opublikowanym w kanonicznej serii Plejady, znajdziemy jednak inne odczytanie:

«Voilà que nôtre s'en tire, se dit alors don Lorenzo, mais ce n'en est pas moins un fou singulier et je serais moi-même un sombre idiot si je pensais le contraire».¹¹

Canavaggio, odnosząc się do swojego tłumaczenia, powołuje się na autorytet Francisco Rico. W 1998 roku, w koordynowanym przez niego wydaniu krytycznym *Don Kichota*, fraza *loco bizarro* została opatrzona przypisem, w którym podano współczesny ekwiwalent: *loco curioso* (DQ II, XVIII, 776). Przypis odsyła do ustaleń Gian Luigiego Beccarii, włoskiego językoznawcy, autora monografii poświęconej „językowi hiszpańskiemu i Hiszpanom we Włoszech w XVI i XVII wieku”¹², w której dynamiczne spektrum znaczeń włoskiego *bizarro* i hiszpańskiego *bizarro* stanowi przykład konwergencji obu języków w okresie wzmożonej politycznej obecności Hiszpanów na Półwyspie Apenińskim. W szesnastowiecznych

⁹ M. de Cervantes Saavedra, *Seconde partie de L'Histoire de L'Ingénieux et Redoutable Chevalier Dom Quixote de la Manche [...]* par F. de Rosset, Paris 1618, s. 202–203.

¹⁰ M. de Cervantes Saavedra, *The second part of the history of the valorous and witty knight-errant, Don Quixote of the Mancha and now translated into English*, London [1620], s. 114.

¹¹ Za J. Canavaggio, dz. cyt., s. 23.

¹² G.L. Beccaria, *Spagnolo e spagnoli in Italia. Riflessi ispanici nella lingua italiana del Cinque e del Seicento*, Torino 1968.

Włoszech przymiotnik *bizzarro* w znaczeniu ‘osobliwy’, ‘niezwyczajny’, ‘ekstrawagancki’ był używany w funkcji epitetu, którym charakteryzowano dzieła tych twórców, którzy sięgali po rozmach, hiperbolę, iluzję i ukryte znaczenie, a więc środki artystyczne typowe dla sztuki manieryzmu i wczesnego baroku¹³.

Tym niemniej, wydany w Rzymie w 1620 roku słownik włosko-hiszpański i hiszpańsko-włoski podaje tylko jedno znaczenie *bizzarro* – ‘straszny, popędliwy, łatwo unoszący się gniewem’ – o wyraźnie pejoratywnym nacechowaniu; analogicznie został zdefiniowany rzeczownik *bizzarria*¹⁴. Natomiast definicja hiszpańskiego *bizarro* (‘piękny, wspaniale ubrany’) oraz spokrewnionych z nim – czasownika *bizarrear* (‘zwracać na siebie uwagę świetnym lub dobrym strojem’) i rzeczownika *bizarria* (‘pyszałkowatość, przepych, brawura, postrzeganie samego siebie pięknym, dbałość o bycie dobrze i porządnie ubranym’) – uwydatnia społeczną, a więc pozytywną funkcję zewnętrznego wyglądu i zachowania¹⁵. Co ciekawe, Lorenzo Franciosini we własnym tłumaczeniu *Don Kichota* – pierwszym włoskim przekładzie powieści Cervantesa, który ukazał się w 1625 roku – użył określenia *pazzo bizzarro* jako ekwiwalentu *loco bizzarro*:

«Il nostro hospite, disse tra di fe Don Lorenzo, è riuscito dove noi volevamo, ma con tutto ciò egli è pazzo bizzarro, et io farci scimunito dappoco, si così non lo credessi».¹⁶

Pozostaje kwestią otwartą, czy Franciosini użył przymiotnika *bizzarro* w znaczeniu ‘osobliwy’, ‘niezwykły’ (Canavaggio) czy ‘żywy’, ‘błyskotliwy’ (Lerner), bo słowniki języka włoskiego odnotowują również takie właśnie użycie włoskiego *bizzarro* – jako synonimu przymiotnika *vivace* – w XVII wieku z kwalifikatorem *letteratura*¹⁷. Florencyacy akademicy już w 1623 roku – w drugiej edycji słownika języka włoskiego *Accademia della Crusca* – odnotowali, że „używamy [*bizzarro*] także jako *capriccioso*”¹⁸. Nie odnaj-

¹³ Za J. Canavaggio, dz. cyt., s. 22.

¹⁴ L. Franciosini, *Vocabulario italiano e spagnolo non piu dato in luce*, Roma 1620, s. 118: „*Bizzarro*. Terrible, levantado de cascos”.

¹⁵ Tenże, *Vocabolario español e italiano a[h]ora nuevamente sacado a luz*, Roma 1620, s. 104: „*Bizarrear*. Andar facendo il bello o il bravo con bel vestito et in ordine. *Bizarria*. Smargiassata, pompa, bravura, quel parer a se stesso bello, e quell’andar bel vestito et in ordine. *Bizarro*. Bello, superbo nel vestire”.

¹⁶ M. de Cervantes Saavedra, *Dell’ingegnoso cittadino don Chisciotte della Mancia, composta da [...] et hora nuouamente tradotta con fedeltà e chiarezza di spagnuolo in italiano da L. Franciosini*, Venetia 1625, s. 178.

¹⁷ N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, a cura di M. Cannella e di B. Lazzarini, Bologna 2015 (12 ed.); por. P. Dębowiak, *Sémantique et étymologie: l’adjectif français bizarre et ses équivalentes formels dans d’autres langues européennes*, „*Studia Etimologica Cracoviensia*” 2010, 15, s. 67–76.

¹⁸ Zob. przypis nr 8.

dziemy jednak znaczenia przymiotnika *capriccioso* w tym wydaniu słownika, pojawi się ono jako oddzielne hasło w kolejnej – trzeciej – edycji, w 1691 roku. Definicja rzeczownika *capriccio* („pensiero, fantasia, ghiribizzo, invenzione. Lat. *inventum, voluntas, cupiditas*”) sytuje znaczenie włoskiego przymiotnika *bizzarro* w polu semantycznym hiszpańskiego przymiotnika *ingenioso* – epitetu, który towarzyszy hidalgowi z Manczy od strony tytułowej.

Czuła narracja

Cervantes w przemyślny sposób skomponował drugą część swojej słynnej powieści. Czytając kontynuację historii don Kichota i Sancho Pansy, stajemy wobec prawdziwego eksperymentu narracyjnego, budowanego na czułości wobec głównego bohatera i jego giermka, która „jest – zdaniem Olgi Tokarczuk – podstawowym psychologicznym mechanizmem powieści”:

Dzięki temu cudownemu narzędziu, najbardziej wyrafinowanemu sposobowi ludzkiej komunikacji, nasze doświadczenie podróżuje przez czas i trafia do tych, którzy się jeszcze nie urodzili, a którzy sięgną po to, co napisaliśmy, co opowiedzieliśmy o nas samych i o naszym świecie.¹⁹

Rozdział XVIII jest tego przykładem. Gościna w domostwie don Diega de Miranda stanowi kulminację spotkania tytułowego „przemysłnego szlachcica z Manczy” z podróżującym konno „pewnym roztropnym szlachcicem z Manczy” (DQ II, XVI, 749). Całość sekwencji obejmuje rozdziały XVI, XVII i XVIII, które były wielokrotnie komentowane²⁰. Zwracano uwagę, że don Diego de Miranda i don Kichot są do siebie podobni nie tylko ze względu na wiek, lecz także fizjonomię, co w sposób naturalny zbliża ich do siebie. Spędzą razem cztery doby. Podtytuł rozdziału XVIII zapowiada: „De lo que sucedió a don Quijote en castillo o casa del Caballero del Verde Gabán, con otras cosas extravagantes” (DQ II, XVIII, 771). Sposób, w jaki zostało nazwane miejsce akcji – „zamek albo dom Rycerza w Zielonym Płaszczu” (Charchalis 191), implikuje gotowość przyjęcia perspektywy bohatera, co potwierdza głos panoptykalnego narratora²¹:

¹⁹ O. Tokarczuk, *Czuły narrator*, Kraków 2020, s. 287–289.

²⁰ Zob. R. Pope, *Capítulo XVI, Capítulo XVII, Capítulo XVIII (Lecturas del „Quijote”)*, [w:] M. de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha. Volumen complementario*, dirigido por F. Rico, Barcelona 1998, s. 139–142.

²¹ O. Tokarczuk, dz. cyt., s. 170–171.

Znalazł don Kichot dom don Diega de Miranda przestronnym, jak to wiejskie domy, z herbem, choć ze zwykłego kamienia nad drzwiami wejściowymi, bodegą na dziedzińcu, piwnicą w sieni oraz wieloma glinianymi dzbanami [...]. (Charchalis 191)

Słyszymy jedynie głos don Diega, jak przedstawia gościa małżonce i synowi. Oni – chociaż w pierwszej chwili „zamarli widząc tak dziwną postać don Kichota” – przyjęli go, „okazując wielką miłość i wielką dworność” (Charchalis 192). Narrator, kończąc relację, zadbał o to, abyśmy wiedzieli, jakie wrażenie na głównym bohaterze wywarł syn gospodarza: „en oyéndolo hablar don Qujote le tuvo por **discreto y agudo**” (DQ II, XVIII, 772). Wbrew temu, co czytamy w polskich przekładach, te dwa epitety – „roztropny i bystry” – nie odnoszą się do don Kichota, lecz komplementują don Lorena: „słyszac jak mówi [student-poeta] don Kichot uznał go za roztropnego i bystrego”. Narrator, w kolejnym zdaniu, daje wprost do zrozumienia, kto jest niepodzielnym gospodarzem tekstu, który czytamy:

Tu opisuje autor szczegółowo dom Don Diega, malując nam wszystko, co znajduje się w domu zamożnego ziemianina, ale tłumacz tej historii pominął milczeniem, jak się zdaje, te i inne podobne szczegóły jako nie mające związku z właściwym tokiem powieści, której siła raczej na prawdzie się zasadza aniżeli zimnych opisach. (Czerni II 140)

W kontekście tego (meta)komentarza każda przytoczona wypowiedź postaci – replika dialogu, a tym bardziej refleksja wypowiedziana do siebie – nabiera znaczącej wagi „w toku powieści, której siła na prawdzie się zasadza” (Czerni II 140), jak zapewnia wszechwiedzący narrator. Mowa niezależna ma niepodważalny status w kreowaniu rzeczywistości przedstawionej. Tymczasem Cervantes pozwala narratorowi żonglować mową zależną i niezależną do tego stopnia, że edytorzy nie zawsze są zgodni co do tego czy mamy do czynienia „z nieuwagą czy zamierzonym efektem”²². Autor wykreował sytuację komunikacyjną, która pozwala poddać obserwacji zachowanie don Kichota bez zapośredniczonych uprzedzeń.

Don Diego de Miranda i jego bliscy nie słyszeli o don Kichocie wcześniej, ani tym bardziej o książce, w której opowiedziana została jego historia. Autor zadbał nie tylko o to, abyśmy byli tego faktu świadomi, lecz – co więcej – wyposażył gospodarza „zamku czy domu” w dużą dozę empatii, jaką emanują słowa skierowane do syna (DQ II, XVIII, 773):

Nie wiem, co ci rzec, synu – odparł don Diego – jestem tylko w stanie ci powiedzieć, że wdziałem, jak popełnia największe szaleństwa na świecie i mówi rzeczy tak mądre, że

22 DQ II, XVIII, 776, nr 35: „**Por descuido o artificio**, Cervantes pasa del estilo de narrador al estilo directo, integrando descripción y diálogos en un solo texto” [podkreślenie – B.B.]; por. I. Lerner, dz. cyt. s. 65.

zamazują i przyćmiewają jego czyny. Ty z nim porozmawiaj i wybadaj, co on wie, a ponieważ jesteś uczony, oceń, czy bardziej jest mądre czy głupie to, co mówi, chociaż tak szczerze, to raczej uważam go za wariata niż za człowieka normalnego. (Charchalis 193)

Don Lorenzo, zgodnie z życzeniem ojca, prowadzi towarzyską konwersację z gościem. Młody człowiek z wyraźną fascynacją obserwuje don Kichota, czemu dają wyraz przytaczane przez narratora *in extenso* komentarze (DQ II, XVIII, 774 i 776):

«Jak dotąd – rzekł do siebie Don Lorenzo – nie mogę go za wariata uważać, ale chodźmy dalej». I powiedział: [...] «Oho! Teraz nasz gość się rozpedził – rzekł sobie na to Don Lorenzo – ale z tym wszystkim jest to wariat niezwykły i byłbym sam półgłówkiem do niczego, gdybym inaczej sądził». (Czerni II 142 i 144)

Samo określenie *loco bizarro* wyraża zarazem podziw i zdziwienie. Nie możemy mieć wątpliwości co do szczerości tego osądu, skoro don Lorenzo mówi sam do siebie, jeszcze zanim podzieli się z ojcem swoimi spostrzeżeniami. Wymianę zdań pomiędzy ojcem i synem, która została poddana skrótom przez narratora (DQ II, XVIII, 776), kończy diagnoza wyrażona w formie bezpośredniego przytoczenia: młody poeta sięga w niej po idiomu nawiązujące do praktyki procesowo-urzędniczej (tak jakby chciał uspokoić ojca, że poważnie traktuje prawnicze studia): *sacar en limpio* ('przepisać na czysto', 'wyjaśnić'), *sacar del borrador* 'przepisać na czysto', 'przepisać z brudnopisu'²³:

Na tym zakończyli swą rozmowę, zawołano ich bowiem do obiadu. Don Diego zapytał syna, co wynioskował o umyśle gościa. Ten odpowiedział: – Wszyscy medycy i wszyscy mędrkowie świata nie przeniknęliby mgławicy jego szaleństwa: to jest wariat połowiczny, nie pozbawion przebysków świadomości. (Cz II 144)

Zwróćmy uwagę, że don Lorenzo – odnosząc się do stanu umysłu don Kichota – w hiperbolicznej frazie w jednym rzędzie stawia autorytet „wszystkich medyków” i *buenos escribanos* (w znaczeniu 'dobry urzędnik', 'dobry kancelista'; dosłownie – 'dobrzy pisarze'). Gdy don Kichot, po czterech dniach spędzonych w gościnnym domu ziemianina, decyduje się ponownie ruszyć w drogę, by pozostać wiernym ideałom błędnego rycerstwa, głos wszechwiedzącego narratora literalnie komunikuje, że tym samym „doprowadził do zamknięcia dochodzenia w sprawie swojego szaleństwa” („acabó don Quijote de cerrar el proceso de su locura” – DQ II, XVIII, 781).

23 Daniel Eisenberg (*Las „Semanas del jardín” de Miguel de Cervantes*, Salamanca 1988, s. 112) zwrócił uwagę, że Cervantes przynajmniej dziesięciokrotnie użył określenia *sacar en limpio* w swojej twórczości.

Cervantes, czyniąc poczytalność głównego bohatera wiodącym motywem kontynuacji powieści, nie zamierzał wskazać jednoznacznej oceny. Uruchoił wyrafinowaną grę luster z odbiorcą, sięgając po ujęcie przepastne (*mise-en-abyme*) jako paradoksalny punkt oparcia dalszego ciągu opowieści o hidalgu z Manczy, który uważa się za błędnego rycerza i właśnie dowiedział się, że powstała o nim książka, którą sprzedano w ponad dwunastu tysiącach egzemplarzy. Rozmawia o niej bez żadnego skrępowania – już na pierwszych kartach drugiej części *Don Kichota*, która ukazała się w Madrycie późną jesienią 1615 roku – najpierw z rozgorączkowanym Sancho Pansą, a następnie z bakałarzem Samsonem Carrasco. Autor *Don Kichota* zastawił autotematyczne pułapki na czytelnika, który czekał na ciąg dalszy opowieści o błędnym rycerzu i jego giermku przemieszczających się po bezdrożach Manczy – pierwsze wydanie *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* ukazało się drukiem dziewięć lat wcześniej, na przełomie 1604 i 1605 roku. Gęsta sieć głosów i opinii – przede wszystkim samoświadomość pary głównych bohaterów, że ich historia została spisana, przetłumaczona na język kastylijski z arabskiego i wydrukowana – stanowi ramę modalną drugiej części powieści, nadając jej aurę niejednoznaczności, dlatego właśnie John J. Allen, amerykański hispanista, ogłaszając w 1969 roku studium poświęcone technice narracyjnej *Don Kichota*, zatytułował swoją książkę wprost *Don Quixote. Hero or Fool?*²⁴.

Określenie *loco bizarro*, którym młody poeta (przypomnijmy – sam dla siebie) scharakteryzował don Kichota, nawiązuje do serii epitetów, jakie Sancho Pansa przytacza na samym początku drugiej części (DQ II, II, 644):

– Zaś co się męstwa tyczy – ciągnął dalej Sancho – dworności, przewag i zamierzenia jegomości, zdania są podzielone; jedni mówią: «Szalenię, ale zabawny»; inni: «Dzielny, ale niezdarzony»; inni: «Dworny, ale zuchwały». I tak o wszystkim rozprawiają, że ani na mnie, ani na jegomości i kostki zdrowej nie zostawia. (Czerni II 28)

Przypomnijmy okoliczności: Sancho Pansa dowiedziawszy się, że historia jego pana ukazała się w druku, a i on sam także został w niej przedstawiony, pojawia się w obejściu don Kichota, aby mu niezwłocznie o wszystkim opowiedzieć. Jego głośna awantura z gospodynią i siostrzenicą, dochodząca z podwórza, przerywa rozmowę don Kichota z księdzem proboszczem i balwierzem, którzy odwiedzili go zatroskani o jego zdrowie psychiczne (DQ II, I, 639). W kolejnym – drugim – rozdziale, wyraźnie wzburzony

²⁴ J.J. Allen, *Don Quixote: Hero or Fool: A Study in Narrative Technique*, Gainesville 1969; tenże, *Don Quixote: Hero or Fool. Part 2*, Gainesville 1979; tenże, *Don Quixote: Hero or Fool. Remixed*, Newark (Delaware) 2008. John J. Allen (1932–2019) opracował w 1977 roku, dla hiszpańskiej oficyny Cátedra, wielokrotnie później wznowiane wydanie powieści Cervantesa w ramach kolekcji „Letras Hispánicas” (100 i 101).

Sancho relacjonuje don Kichotowi, jak jest postrzegana ich historia przez gmin (*vulgo*), szlachtę (*hidalgos*) i możnych (*caballeros*); dodajmy, że to właśnie z ust niepiśmiennego Sancha pada także tytuł książki – *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (DQ II, II, 645).

Don Lorenzo – „roztropny i bystry” student z Salamanki, marzący o sławie poetyckiej (wbrew oczekiwaniom ojca, który wysłał go na studia prawnicze z myślą o obiecującej karierze urzędniczej dla syna) – sięga po przymiotnik *bizarro*. Młody poeta z widomym upodobaniem używa chwytów retorycznych i obrazowego języka. Panoptykalny i czuły narrator zadbał o to, abyśmy chcieli przyjąć don Kichota (z jego postrzeganiem świata oraz własnej w tym świecie misji, w kontekście spektrum poczytalności i niepoczytalności, które wzajemnie się uzupełniają) takim jakim jest: *ingenioso* i *bizarro*.

W stronę bizarności – *bizarro*, *bizarro*, *bizarre*

Hiszpański przymiotnik *bizarro* miał przez kolejne cztery stulecia zachować jednoznacznie pozytywne etyczno-psychologiczne znaczenie: ‘odważny’, ‘szczodry’, ‘błyskotliwy’, ‘wspaniały’²⁵. Podczas gdy pokrewne mu włoskie *bizarro* i francuskie *bizarre* zaczęły ewoluować. Lilianne Picciola, inicjując w 2012 roku debatę o „przemianach *bizarre* w XVI i XVII wieku”, przypomniała, że we Francji *bizarre* funkcjonowało jako synonim przymiotnika *baroque*, co poświadcza trzecie wydanie *Dictionnaire de l’Académie* z 1740 roku²⁶. Słowa *bizarre*, *bizarre* były eksploatowane przez artystów oraz krytyków sztuki i literatury, na długo zanim przymiotnik *baroque*, charakteryzujący zdeformowaną perłę, zadomowił się na dobre w tekstach poświęconych sztuce i literaturze. Epitet *bizarre*, który początkowo odnosił się, jeśli nie w sposób pochwalny, to przynajmniej obiektywnie neutralny do formalnie wyszukanej twórczości artystycznej przełomu XVI i XVII wieku, z czasem – wobec rosnącej dominacji normatywnej poetyki klasycystycznej – zaczął nabierać negatywnej konotacji. Ten proces uwydatnił się w siedemnastowiecznej Francji, gdzie *bizarre* i rzeczownik odprzymiotnikowy *bizarre* często służył rekryminacji autorów hiszpańskich²⁷.

25 RAE, *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española* (NTLLE), <https://apps.rae.es/ntlle> [dostęp 22 sierpnia 2022]; znaczenie *bizarro* zob. przypis 32.

26 L. Picciola, *Avant-propos*, [w:] *Baroque ou bizarre? Avatars de la bizarrerie aux xvie et xviie siècles (France, Espagne, Italie)*, sous la direction de L. Picciola, Paris 2016, s. 9.

27 J.M. Losada Goya, *Les mots bizarre, bizarrerie / «bizarro», «bizarría»*, [w:] tamże, s. 59–73.

Okolo 1648 roku przymiotnik *bizarre*, zapożyczony z języka francuskiego, został odnotowany w angielszczyźnie – jak podaje *Merriam-Webster Dictionary* – w znaczeniu: „strikingly out of the ordinary: a. such as odd, extravagant, or eccentric in style or mode; b. involving sensational contrasts or incongruities”²⁸. Obecnie funkcjonuje paralelnie z wywodzącym się ze slangu (hiszpańskobrzmiącym) przymiotnikiem *bizarro*: „characterized by a bizarre, fantastic, or unconventional approach”²⁹. Angloamerykańskie *bizarro* nie jest tożsame z hiszpańskim *bizarro*. Jest bowiem eponimem – wywodzi się wprost od imienia Bizarro, postaci z komiksu. Ten antagonistą Supermana wraz z całą społecznością Bizarro, zamieszkuje planetę Bizarro World, zwaną Thrae (*Earth* czytane wspan), czyli komiksową wersję świata na opak³⁰. Co ciekawe, jedynie redaktorzy hiszpańskiej wersji Wikipedii w haśle dedykowanym Bizarro zamieścili adnotację dotyczącą imienia postaci, zaznaczając, że wywodzi się od angielskiego wyrazu *bizarre*, które znaczy dziwny i niespotykany i nie ma związku z tradycyjnym znaczeniem słowa *bizarro* w języku hiszpańskim, które używane jest jako przymiotnik opisujący „świetny wygląd, wrodzoną galanterię i dobre wychowanie”³¹.

16 grudnia 2021 roku Real Academia Española (RAE), w porozumieniu ze stowarzyszonymi akademiami języka hiszpańskiego – Asociación de Academias de la Lengua Española (ASALE) podała do wiadomości, że zdecydowano poszerzyć zakres semantyczny przymiotnika *bizarro*³². Akademy poddali się rosnącej od lat presji wielonarodowej społeczności mówiących w języku hiszpańskim, którzy coraz częściej używali tego leksemu w znaczeniu ‘dziwny, ekstrawagancki, niezwykajny’, dotychczas odrzucanym przez purystów językowych jako galicyzm. Wyrazy *bizarria* i *bizarro* świetnie się prezentują pomiędzy *bitcoin* (‘bitcoin’) i *bodi* (‘body’) na liście nowości DLE 23.5, jaką przedstawiono na konferencji

28 *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bizarre> [dostęp 22 sierpnia 2022].

29 Tamże, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bizarro> [dostęp 22 sierpnia 2022].

30 Zob. B. Baczyńska, M. Głowicka, *La voz bizarro y sus insólitas fortunas literarias*, [w:] *Voces dialogantes. Estudios en homenaje al Profesor Wiczesław Nowikow*, ed. a cargo de A. M. López González, M. Baran, A. Kłosińska-Nachin, E. Kobyłecka-Piwońska, Łódź 2019, s. 389–400.

31 Wikipedia, *Bizarro (personaje)*, [https://es.wikipedia.org/wiki/Bizarro_\(personaje\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Bizarro_(personaje)), tłum. własne [dostęp 22 sierpnia 2022].

32 RAE, *Diccionario de la lengua española*. 23.5, <https://dle.rae.es/bizarro?m=form> [dostęp 22 sierpnia 2022]: „bizarro, rra. Del it. *bizarro* 'iracundo'. 1. adj. valiente (|| arriesgado). 2. adj. Generoso, lucido, espléndido. 3. adj. **Raro, extravagante o fuera de lo común**” [podkreślenie – B.B.].

prasowej w siedzibie RAE³³. Od 2012 roku, przy pomocy narzędzi udostępnianych przez Google Analytics, analizowano na bieżąco dane dotyczące serwisu internetowego *DLE*. Na przestrzeni ostatniej dekady *bizarro* należało do najczęściej konsultowanych haseł, co ostatecznie potwierdziło konieczność dostosowania hasła *bizarro* do uzusu językowego, który silnie ewoluował pod wpływem języka angielskiego oraz – pośrednio – globalnej obecności antybohaterów i antyświatów Bizarro kreowanych przez DC Comics. Co więcej, w 2005 roku pojawił się w przestrzeni medialnej termin *bizarro fiction* jako nazwa zjawiska w prozie amerykańskiej. Nowy gatunek prozy z pogranicza awangardy i kontrkultury, bazujący na silnym komponencie fantastyki grozy, epatujący „dziwnością istnienia”, zdobył sobie w krótkim czasie naśladowców także w krajach nieanglojęzycznych³⁴.

Grymas podniesionych brwi, lekkiego szoku i ambiwalencji, Cervantes i Olga Tokarczuk

Czy winniśmy przyjąć za trafną intuicję Francisco Rico i jego współpracowników, którzy zdecydowali się z końcem XX wieku wyjaśnić w przypisie, że Cervantes użył epitetu *bizarro* w znaczeniu *curioso* (‘niezwyczajny’, ‘dziwny’)? Cervantes, który przez dużą część życia przebywał w środowisku wielojęzycznym – najpierw we Włoszech, a następnie w Algierze, w sposób niezwykle inspirujący wpisał perspektywę tłumacza i przekładu w kontekst osadzonej jakże lokalnie – w kastyljskiej Manczy – powieści. Zmuszony przez lata do posługiwania się wieloma językami w nierzadko traumatycznych okolicznościach, miał na pewno niezwykle wyczulony słuch językowy.

Dlatego – chcąc scharakteryzować niezwykłego bohatera, który jest poczytalny i niepoczytalny zarazem (*loco / cuerdo*) – sięgnął po modne i dźwięczne *bizarro*, świadomy rodzącej się polifonii znaczeń, którą w XX wieku z całą mocą potwierdziła przedziwna amerykańska kariera słowa *bizarro*. Bez wątplenia wartością dodaną – włoskiego *bizzarro*, hiszpańskiego (i angloamerykańskiego) *bizarro* oraz francuskiego (i angielskiego) *bizarre* – jest w tym wypadku fonetyka. Ten leksem oparty jest na sekwencji silnie artykułowanych dźwięcznych spółgłosek: okluzyjne *b*, zwarto-szczelinowe lub szczelinowe *zz* (*z*) oraz na koniec – po mocnej samogłosce *a* w pozycji akcentowej – wyrazista spółgłoska płynna drżąca – *r*. Ta

³³ RAE, *Muestra novedades* 23.5, Madrid 2021, s. 2; https://dle.rae.es/docs/Novidades_DLE_23.5-Seleccion.pdf [dostęp 22 sierpnia 2022].

³⁴ B. Baczyńska, M. Głowicka, dz. cyt., s. 390–391; zob. A. Mazurkiewicz, *Dziwność istnienia. O nurcie «bizarro fiction» w polskiej literaturze*, „Literatura i Kultura Popularna” 2016, s. 61–74.

wyrzistość stała się atrakcyjna w dworskiej kulturze późnego renesansu i wczesnego baroku w skali ponadnarodowej. Potwierdza ten potencjał Sebastián de Covarrubias, gdy definiuje *bizarria* w *Tesoro de lengua castellana o española*:

Znaczy wytworność, dzielnosc. Jedni uważają, że arabskie, *biziara*, inni, że *bizarria* i *bizarro* są baskijskie, i znaczą tyle, co mężczyzna z brodą, prawdziwy mężczyzna; i w ten oto sposób *bizarria* nie tylko przejawia się w stroju, lecz także w zaroście na twarzy, w kształcie brody i wąsów. Lub też *bizarro* znaczy *quasi bigarro*, a to jest słowo francuskie, które oznacza tego, który ma na sobie ubiór w różnych kolorach, ponieważ *bigarrer* oznacza to samo, co po łacinie *variare*, Horatius Tuscanella, *Dictionary Latino-Graeco-Gallicum*. Arabowie nazywają kwiaty biało-żółte, *al.-bihres*, i stąd mogła się wziąć *biharria* na oznaczenie ubioru o wielu kolorach. Filippo Venuti da Cortona, w *Dittionario volgare et latino*, mówi: *Bizarro val duro di testa, fantastico, cerebrosus*.³⁵

Słownik ukazał się w Madrycie z końcem 1611 roku, a więc niespełna cztery lata przed drugą częścią *Don Kichota*; już wtedy europejskich leksykografów intrygowało pochodzenie tego ekspansywnego leksemu.

Etymologia *bizarro* po dziś dzień jest zagadką. Anatolij Liberman (*The Oxford Ethymologist*) całkiem niedawno odniósł się do hipotez dotyczących pochodzenia *bizarre*, wskazując, że mamy do czynienia prawdopodobnie ze źródłosłowem o charakterze onomatopiecznym o trudnym do ustalenia pierwotnym pochodzeniu:

My conclusion should by this time be obvious. It seems that *bizarre* is one of many *b-s – b-z* words. A *bizarre* person might swell himself and be furious, valiant, and prone to heroic deeds. Or this person's behavior might be odd; hence 'peculiar, eccentric'. Not improbably, this adjective is of Germanic origin, but, as pointed out, while dealing with such formations, one never knows. Russian borrowed from Polish the word *bzik* 'whim, caprice'. It earlier referred to the behavior of the cattle running away from hornets, horseflies, gadflies, and their likes. This is exactly what French dialectal *besser* and several German dialectal verbs (*biesen – biessen* and *bisseln*) mean! I'll leave it to specialists in Slavic and Romance to decide how this group of words originated. I'll also leave Russian *bystryi* 'quick, fast' to them. Allegedly, it is related to some of the Germanic words mentioned above. My task, as noted, was provide a context for *bizarre* and, by the same token, for Italian *bizza* 'whim'.³⁶

³⁵ S. de Covarrubias, *Tesoro de la lengua castellana o española*, ed. de M. de Riquer, Barcelona 1998, s. 219, tłum. własne (B.B.).

³⁶ A. Liberman, *Bizarre the world over*, „The Oxford Ethymologist” [Oxford University Press blog – OUPblog], 25 listopada 2020, <https://blog.oup.com/2020/11/bizarre-the-world-over/> [dostęp 22 sierpnia 2022].

Olga Tokarczuk, wydając *Opowiadania bizarne* trzy lata po *Księgach Jakubowych*, bezwiednie powtórzyła gest pisarski Cervantesa, który po ogłoszeniu drukiem *Don Kichota* (1605), opublikował *Nowele przykładne* (1613), zanim zajął się kolejną dużą formą narracyjną – *sequelem* powieści, o której powodzeniu miały go dochodzić wieści nawet z Chin³⁷. W prologu do *Nowel przykładnych* odniósł się do epitetu *ejemplares*, dając do zrozumienia, że jego opowiadania są nie tylko przykładne („z każdej można wyciągnąć korzystny przykład”), lecz przede wszystkim przykładowe, bo „tak jest istotnie, że jestem pierwszym, który pisał nowele w języku kastylijskim, bo liczne nowele drukowane w tym języku są tłumaczone z języków obcych, te natomiast są moimi własnymi, nie naśladowanymi ani kradzionymi; mój talent je począł, zrodziło je moje pióro, a dojrzewają w ramionach drukarni”³⁸.

Cervantes w sposób przemyślny i przemyślany dobierał słowa: don Kichot nie jest „kompletnym wariatem”³⁹, lecz właśnie *hero and fool*, kimś pomiędzy jurodiwym a tricksterem⁴⁰, czyli *loco bizarro* jak w przypływie naturalnego impulsu nazwał go student z Salamanki. Bizarność jest kategorią estetyczną, która odnosi się do postrzegania dziwności istnienia w sensie archetypowym – *Bizarre the world over*, jak proponuje Anatolij Liberman błyskotliwie spisując możliwą etymologię tajemniczego reliktu językowego, na którego ślad natrafiamy nie tylko w hiszpańskim *bizarro*, lecz także w polskim – silnie nacechowanym – bzik, przy czym ten ostatni paradoksalnie wydaje się być nawet bliższy onomatopiecznego źródłosłowu. Dlatego nie dziwi, że Oldze Tokarczuk zabrakło tego słowa w polskim języku:

37 Cervantes w „Dedykacji hrabiemu Lemos” pisze o cesarzu Chin, który „planuje założyć szkołę, w której będzie się nauczać języka kastylijskiego, i chce, żeby uczono z historii don Kichota” (Charchalis 47). Polskie przekłady pomijają aprobację, jakie towarzyszyły wydaniu *Don Kichota*. Drugą część opiniowali: doktor Gutierre de Cetina (DQ, 609), *maestro* José de Valdivielso (DQ, 610) oraz licencjat Francisco Márquez Torres, który relacjonuje ze szczegółami – w aprobachji datowanej w Madrycie 27 lutego 1615 roku (DQ, 611–613) – rozmowę o twórczości Cervantesa z francuskimi szlachcicami ze świty ambasadora Noëla Brûlarta de Sillery (DQ, 612).

38 M. de Cervantes, *Nowele przykładne. I*, przełożyli Z. Karczewska-Markiewicz i Z. Milner, posłowiem opatrzyła Z. Karczewska-Markiewicz, Kraków 1976, s. 9.

39 Dziękuję Wojciechowi Charchalisowi za deklarację, że to wyrażenie zostanie zmienione we wznowieniu jego przekładu.

40 Tak scharakteryzowała don Kichota studentka z Wrocławia: „*Między jurodiwym a tricksterem. Mądre szaleństwo*” to tytuł rozdziału pracy licencjackiej Jaśminy Morawieckiej pt. *Don Kichot jako prototyp błędnego performera. Błądni performerzy* – Edward Stachura i Nikifor Krynicki (Wrocław 2022).

Nie wystarczyło mi «dziwne», «dziwaczne», «cudaczne». W polszczyźnie w miejscu brakującego słowa «bizarne» był grymas lekko skrzywionej twarzy z podniesionymi wyżej brwiami jako wyraz niedowierzania, lekkiego szoku i ambiwalencji.⁴¹

Poczucie dziwności świata towarzyszy nam od zawsze, bo dziwność jest cechą świata i jest w nas⁴² – inkorporowana w odruch naszego ciała, grymas twarzy, także wtedy, gdy „walczymy z muchą jak Don Kichot”⁴³.

⁴¹ Cyt. za K. Kubisiowska, *Światy bizarne* [wywiad z O. Tokarczuk], „Tygodnik Powszechny” 2018, nr 14.

⁴² Za O. Tokarczuk, *Opowiadania bizarne*, Kraków 2018, tylna okładka.

⁴³ „Wiatrak rozcina powietrze mojego pokoju jak helikopter. **Walczę z muchą jak Don Kichot**, a ambasador Rosji w Austrii Michaił Uljanow wezwał w internetowym wpisie do zabijania ukraińskiej ludności”, P. Łęcki, [post z dn. 21 sierpnia 2022, godz. 8.29], Facebook, <https://www.facebook.com/pawel.lecki79> [dostęp 22 sierpnia 2022; wyróżnienie – B.B.].

Beata Baczyńska

Institute of Romance Studies, Uniwersytet Wrocławski

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2777-8376](https://orcid.org/0000-0003-2777-8376)

Don Quixote 'loco bizarro': On the trail of bizarreness as an aesthetic category

Summary

This article draws on the refined techniques of literary interpretation brought to the Cervantes studies by John J. Allen's *Don Quixote: Hero or Fool* (1969), but refocuses its attention from the problem of Quixote's character to 'bizarreness' – an aesthetic category that can be found at the root of the confused, incongruous perception of reality in the fictions of Cervantes and the contemporary Polish author Olga Tokarczuk. In Chapter 18 of Part Two of *Don Quixote* Don Lorenzo calls the knight errant '*loco bizarro*'. The translations of this phrase reveal a striking polyvalence of the Spanish adjective *bizarro* when compared to *bizzarro* (in Italian) and *bizarre* (in both French and English). A close analysis of the following chapter shows that the author contextualizes the preceding events within a narrative perspective marked by empathy and understanding rather than authoritative categorization, i.e. a type of narration discussed by Olga Tokarczuk in her 2019 Nobel Lecture "The Tender Narrator" and identified as 'bizarreness' in her *Powiadania bizarne* [*Bizarre Stories*].

Keywords:

Miguel de Cervantes (1547–1616) – *Don Quixote* – narrative technique – tone – *bizarro* / *bizarre* – bizarreness as aesthetic category

Słowa kluczowe:

Tokarczuk – czuła narracja – bizarność – Cervantes – Don Kichot – *bizarro* / *bizarre* – przekłady *Don Kichota*

Bibliografia

- Accademia della Crusca, *Lessicografia della Crusca in Rete*, http://www.lessicografia.it/ricerca_libera.jsp; *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO), <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/> [dostęp 22 sierpnia 2022].
- Allen J.J., 1969, *Don Quixote: Hero Or Fool: A Study in Narrative Technique*, Gainesville.
- Allen J.J., 1979, *Don Quixote: Hero Or Fool. Part 2*, Gainesville.
- Allen J.J., 2008, *Don Quixote: Hero Or Fool. Remixed*, Newark (Delaware).
- Baczyńska B., Głowicka M., 2019, *La voz bizarro y sus insólitas fortunas literarias [w:] Voces dialogantes. Estudios en homenaje al Profesor Władysław Nowikow*, ed. a cargo de A. M. López González, M. Baran, A. Kłosińska-Nachin, E. Kobyłicka-Piwońska, Łódź, s. 389–400.
- Beccaria G.L., 1968, *Spagnolo e spagnoli in Italia. Riflessi ispanici nella lingua italiana del Cinque e del Seicento*, Torino.
- Canavaggio J., *Don Quijote, «loco bizarro», „Monteagudo”* 2015, nr 20, s. 15–27.
- Cervantes Saavedra, M. de, 1966, *Don Kichote z Manczy*, przełożyli A. L. Czerny i Z. Czerny, Warszawa.
- Cervantes Saavedra, M. de, 1952 *Don Kichot z Manczy*, tłumaczył E. Boyé, Warszawa.
- Cervantes [Saavedra] M. de, 1998, *Don Quijote de la Mancha*, edición del Instituto Cervantes, dirigido por F. Rico, Barcelona.
- Cervantes [Saavedra] M. de, 1976, *Nowele przykładne. I*, przełożyli Z. Karczewska-Markiewicz i Z. Milner, postawieniem opatrzyła Z. Karczewska-Markiewicz, Kraków.
- Cervantes Saavedra M. de, 2016, *Przemysłny rycerz don Kichot z Manczy. Część II*, przekład z języka hiszpańskiego, wstęp i opracowanie W. Charchalis, Poznań.
- Covarrubias S. de, 1998, *Tesoro de la lengua castellana o española*, ed. de M. de Riquer, Barcelona.
- Dębowski P., 2010, *Sémantique et étymologie: l'adjectif français bizarre et ses équivalentes formels dans d'autres langues européennes*, „Studia Etimologica Cracoviensia” 2010 nr 15, s. 67–76.
- Eisenberg D., 1988, *Las „Semanas del jardín” de Miguel de Cervantes*, Salamanca.
- Franciosini L., 1620, *Vocabolario español e italiano a[h]ora nuevamente sacado a luz*, Roma.
- Franciosini L., 1620, *Vocabulario italiano e spagnolo non piu dato in luce*, Roma.
- Kubisiowska K., 2018, *Światy bizarne* [wywiad z O. Tokarczuk], „Tygodnik Powszechny” 2018, nr 14.
- Lerner I., 1996, *„El Quijote” palabra por palabra*, „Edad de Oro” 1996, XV, s. 63–74.

- Liberman A., 2020, *Bizarre the world over* [w:] *Oxford University Press blog – OUPblog*, 25 listopada 2020, <https://blog.oup.com/2020/11/bizarre-the-world-over/> [dostęp 22 sierpnia 2022].
- Mazurkiewicz A., 2016, *Dziwność istnienia. O nurcie «bizarro fiction» w polskiej literaturze*, „Literatura i Kultura Popularna”, s. 61–74.
- *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary> [dostęp 22 sierpnia 2022].
- Morawiecka J., 2022, *Don Kichot jako prototyp błędnego performerera. Błędni performerzy – Edward Stachura i Nikifor Krynicki* [praca licencjacka], Wydział Filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Picciola L. (red.), 2016, *Baroque ou bizarre ? Avatars de la bizarrerie aux XVIe et XVIIe siècles (France, Espagne, Italie)*, Paris.
- RAE, 2014, *Diccionario de la lengua española*, 23^a ed., Madrid; wersja elektroniczna *Diccionario de la lengua española*. 23.5, <https://dle.rae.es/> [dostęp 22 sierpnia 2022].
- RAE, *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española (NTLLE)*, <https://apps.rae.es/ntlle> [dostęp 22 sierpnia 2022].
- Sabik K., 1995, *Recepcja prozy fabularnej w Polsce w latach 1781–1918*, Warszawa.
- Tokarczuk O., 2020, *Czuły narrator*, Kraków.
- Tokarczuk O., 2018, *Opowiadania bizarne*, Kraków.
- Zingarelli N., 2015, *Vocabolario della lingua italiana*, a cura di M. Cannella e di B. Lazzarini, Bologna (12 ed.).